

Ձի թէ հայրն Արրահամ զորդին իւր զենէր, Ձպատուէրն ի յԱստուծոյ կատարել կամէր. Եւ կամ թէ յԵփթայի ըզդուստրն իւր զենէր, Եւ զուխան ընդ Աստուծոյ եզեալ վըճարէր:

Եւ թէ երեք մանկունքն որ ի հուրն անկան, Սքանչելեօք Միածնին նոքա փրկեցան. Եւ կամ ի Բեթղէմ որ կոտորեցան, Փոխանակ Քրիստոսի նահատակեցան:

Եւ թէ սուրբ քառասունքն որ ի լիճն արկան, Լուսափայլ պըսակացն արժանի եղան. Եւ որք վասն Աստուծոյ նահատակեցան, Արքայութեանն երկնից դասակարգեցան:

Ձի թէ մանկունքն մեր նահատակած էր, Եւ կամ վասն Աստուծոյ հըրով սյրած էր, Եւ կամ նրման սըրրոցըն քարկոծած էր Ազգին քրիստոնէից տեղ պարծանաց էր:

Այս տաղէն երկու ձեռագիր ծանօթ են ինձի. Էջմիածին, Թ. 1636, թղ. 192բ—196ա (ԺԼ. դարէ) և Գեւորդեան Բաժին, Թ. 281, թղ. 242ա—244բ (ԺԵ. դար): Այս վերջինէն է Հ. Աճառեանի օրինակութիւնը, զոր ունիմ տրամադրութեանս տակ: Երկու ձեռագիրներն ալ անանուն են: Ինչպէս տեսանք վերագոյն, Հ. Մ. Չամչեան Ողբիս հեղինակ կը ճանչնար Թաղէոս Սերաստացին. նոյնպէս Ողբն «Դաւիթ արքայի որդին Սողոմոն» (մասամբ հրատարակուած՝ Հայագատում, Բ., էջ 593—594), որ ձեռագիրներու մէջ հեղինակի անուն չի կրեր, Թաղէոսի գրչին կը համարէր Չամչեան, անշուշտ հետեւելով աղբիւրի մը: Յամենայն զէպս Ողբիս ողբերգակը ականատես մըն էր 1531ին Սերաստիա կատարուած Մանկածոյովին: Այս դարու առաջին 60ամեակին ծագկած է նաև Թաղէոս Սերաստացի:

Հրատարակութեանս մէջ ուղղած եմ ինչ ինչ գրչագրական սխալագրութիւններ, և գրի անկում, յ գրի աւելագրութիւն: Այլ ընթերցուածներ նշանակուած են սարուածքին մէջ:

Հ. Ն. Արմենս

ԿՈՒՑԻՆՆՆԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
(Շարունակութիւն):

Ճառ: Վասն պատերազմի թէ որով պատճառաւ քակեց զայն ուխտն ու դաշինքն, զոր առաջն պատմեցաք հաշտութեան կարգին: Ձի թաղաւորն խոկայր և խեղայր և զելս իրացն ոչ գտանէր վասն քրիստոնէից ազգին առնելոյ զայս չափ քաղաքս և տալոյ հարկ նոցա, որ տային յամ Ենթաէի. ձի. օսկի և զայն արդել չտուր և նոքա թոյլ ետուն. և այնու չկարաց հասանել ցանկութեանն. իրենց կարգացողներէն Ֆէթիլայ ուղեց, չտուին և այնպէս վարանեալ կայր ի սրտի: Եւ եղև թվական մեր. ՌՃԾԸ. յանկարծակի յայտնեցաւ ազգ մի, որ կոչուր Շիվէտ. սայ պատերազմեր է Մոսկովու հետ և Մոսկովու առեալ զամենայն երկիր նորա, զայն անիծեալ հեռետիկոս Շիվէտին և ինքն փախուցեալ եկն երկիրն Օսմանցոց, ԽՍ. զորք աւելի կամ պակաս, և երկիրն Օսմանցոց անկաւ մահ ի վերայ նոցա և չարգեալ սատակեալ բազումս ի նոցանէ և մնացին Ժ. կամ ԺԵՌ. մինչև. Բ. տարի բովանդակ և օսմանցիքն ինամարկեալ ետուն զհարկն աւելով, թէ որովհետեւ անկար երկիրն մեր պարտիմք և մեք անկելոյն ձեռնտու լինել: Քանզի վաճառականք յուրվք երթ և եկ առնելով վերահասու եղեալ զայն և պատմէին մեզ և այլք ժողովարարք և կարհաւորք ի միջի նոցա կալով և եկեալ պատմէին մեզ: Ընդ այն ժամանակն Մոսկովէն էլչի է եկեր թաղաւորին վասն այլոց իրաց և թաղաւորն սայ ևս իրիճա է արեր աւելով, իմ խաթերս համար սորա ճամբայ տաս, որ երգայ իւր երկիրն: Եւ Մոսկովն չէառ անձն աւելով, թէ իմ թչնամին իմ ձեռս տուր և Օսմանցիկն ասեն, թէ որովհետեւ եկաւ մեզ անկաւ անհնար է զնա քեզ տալն. բայց թէ դու կամիս մեր հաշտութիւնն սորայ տեղիքն իրան տաս: Եւ այս բանս երկարեցաւ մինչև երկու տարի. և եղև թվականն մեր ՌՃԿ. և թաղաւոր զօրաժողով արար և առաքեաց վէզիրն անդիւ զօրոք ի վերայ Մոսկովայ հանդերձ Շիվէտովն: Բայց այնպէս խոնարհութեամբ և վախով, որ Աստուած իւրեաց թեւ և զիկունք եղև. բայց նոքա հպարտութեամբ եկեալ համբաւելով թէ զնամք մեծ քաղաքն կ'առնուք: Քանզի ասէ իմաստունն տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ և այլն: Այնչափ պարտեցան, որ մէկ

օրն տասն զալէ ետուն հանդերձ պատերազմի զնացող խառնովն ԼՁՌ. քէսէ այս յայտնի և համարձաք թաղաւորին, թող թէ անյայտ և ծածուկ վէզիրին և այլ նախարարաց և պարօնաց: Եւ Աստուծոյ ողորմութեամբն դուրս անկաւ ի սիրտն Օսմանցոց և արարին հաշտութիւն և արձակեցին զնոսա խաղաղութեամբ, տալով նոցա երեք օրվան զախրէ, զի բնաւ հատեալ էր Մոսկովու զախրէն. վասն այն պատճառով պարտեցան. թէ տեղն եկաց ժամն պատմեցից: Եւ թաղաւորն իմացաւ որ հաշտութիւն արարին և արձակեցին զնոսա խաղաղութեամբ: Բարկացաւ յոյժ ի վերայ եպարդոսին իւրոյ և այլ նախարարացն ասելով թէ մեղուն չսպառաց մեղըն ինչու առիք: Եւ թաղաւորին դէմն այլ ոչ կարացին զալ զայս հաշտութեան մէջի եղողքն: Ետոյ ընկան Մսրին թաղաւորին և նայ աղաչանօք փրկեաց զնոսայ յայնժամն, բայց ետոյ եսպան: Ով եղպարք իմ սիրելիք, ես ոչ մնամ թէ նոքա կորընչին. զիրայ այնչափ Փոսաթ անկաւ ի ձեռս սոցա, որ թէ մի հոգի ոչ կարէր փրկել և այնպէս արձակեցին զնոսա խաղաղութեամբ. բայց արարչին թողոք զիտել զայն: Եւ զիտելի է զայն Ժ. զալէն ասինք որ մի օրն առին բանիւ միայն ուխտ և դաշին արարին զայն ուխտն մինչև Ը. աճիսն կատարեցաւ և բերին բերդերու բաւանիսն հաշտութեան նամէով և ի գրի մէջ զայն ևս էին դրած թէ. այս պատերազմի պատճառն Ուլահ պէկն է որ զմեզ զիր է ուղղիւր ասելով թէ Օսմանցին անգոր է, գաս որ միաւորինք և երգեալ Ստամպոլն առնուք: Իրբև լուաւ թաղաւորն զբանս զայս, առ ժամայն գրեաց հրովարտաք Ուլահ պէկին. և բերեալ Դ. որդովք և Բ. փեսոքն հանդերձ կանամք և եղ ի բանտի. և առաքեաց այլ ևս Ֆէրման ընչիցն և սպրանացն: Եւ զայս կոստանդին պէկս ԻԴ. տարնայն: Եւ կանայք նոցա և թոռն մի Ը. որդոք. և կանայք նոցա և թոռն մի Ը. տարվան Բ. փեսայ հետ սուրկուն արարին մեր Քոթհակու բերդին և նոքա եկեալ պատմեցին ստոյքս թէ մենք սէպէպ եղանք Մոսկովու զհարկն Օսմանցոցն առնեսնելու ճան-

պահնիս եկաւ մեր արածն այսպէս ստոյքն լուաք և զրեցաք և ապագայն Աստուծոյ է զիտելի և նմա փառք յաւիտեանս ամէն:

Ճառ: Ի թվին ՌՃԿԴ. ամին զարդեալ աստուածասաստ բարկութիւն ի վերայ Մոսկովի երկրոյ քանզի այս Մոսկովի երկիրն իԴ. բերդ է անուանիք և մայրաքաղաք սոցա կոչի Անապոլի որ առաջի ճառիս յիշեալ էաք: Ձի Օսմանցիք յոյժ տկարացեալ էին և նէմէն զօրացեալ էր ի վերայ Օսմանցոց և նէմէն զօրացեալ էր ի վերայ Մոսկովի երբ որ Օսմանցիք տկարացան թոյլ թաւոյ եկեալ տիրեաց Վէնէտին թվին ՌՃԼԹ. ոչ թէ պատերազմաւ այլ անձնամտութեամբ: Եւ Տաճկաց բազումք ի միջոյ սոցայ եկեալք ցրուեցան երկիրն Օսմանցոց և այլք յուրվք Տաճկաց անդ մնացեալք զարծան և եղև քրիստոնէայք. և շատ ուլամէք և կանանչաղլուք մկրտեցան. և ուսմիկք և զնոսա տեսանելով ամենքեան դարձան և եղև քրիստոնէայք և առնէին խնամութիւն ի միջի իւրեանց տալով զստերս իւրեանց յուստերաց քրիստոնէից և առնելով զստերս քրիստոնէից յուստերաց իւրեանց և այսպէս քրիստոնէից յուստերաց մէջի որպէս պատմէ ի հին Կոստանայց. և Աստուած ոչ ինայեաց գտածարն Սողոմոնի որ իւր անունն չինեալ էր և կործանեաց զնա ընդ ձեռամբ Նարթոթոնոսոսայ արքային Բարիլոնի: Այստարքոթոնոսոսայ արքային Բարիլոնի: Այսպէս և զսոսայ ոչ ինայեաց և կործանեաց ընդ ձեռամբ Օսմանցոց. այնքան անձինս քրիստոնէից զձեռս սրով չարգեաց և զստընդեայս իսպառ կոտորեաց և զսոսայս և զաղջկունս և զմանկամարդս և զերիտասարդս զերեալ ցիր և ցան արարին: Բայց անօթից եկեղեցոյ զխաչ զշուրջաւ և զաւետարան և այլ զրեանք և հոլով սկեսոք զետարան և այլ զրեանք և հոլով սկեսոք զերալք ի ձեռաց անօրինաց ով կարէ գրով և լեզուաւ պատմել: Ահա գրեալ եմ ովկիանոս ծովէն կաթիլ մի ըստ տկար մտաց իմոց զէտ քրիստոնէից և զարդասուս աջաց իմոց թափեալ ի կողմար այսպէս գրեալ եմ. որպէս առաջնոյն եզրի մարգարէին որ յայր անմարտ զնեղով Աստուծոյ թէ ընդէ՞ր զընտիր ժողովուրդ զերի վարեցեր ի մէջ Քաղղէա-

ցոց անաստուածից եւ անօրինաց. եւ աստուածայական թօթափել առեալ զնա ի Բարեւոյն եւ տարեալ յերուսաղէմ տեսանել զանօրէնութիւն ժողովրդեանն. նա մարգարէ գործով եւ ես անարժան եւ անիմայ եւ ամենայն մեղօք լի, որ անուամբ միայն կոչիմ քահանայ եւ ոչ գործովս, զայսպիսի աղէտս լսելով զալարէր աղիքս իմ եւ խորովէր սիրտ իմ ասելով. ով ստեղծող երկին եւ երկրի ընդէ՞ր այսչափ յանձինս քրիստոնէից սրոյ մահու եւ գերանաց մատնեցեր զարդարն եւ զմեղաւորն ի միասին կորուսեր: Նախ զի ոչ զոյ արդար առաջի Աստուծոյ եւ ոչ մի, որպէս մարգարէն ասէ. ամենեքեան խոտորեցան ի միասին եւ անպիտանացան: Երկրորդ ի բան աւետարանին որ ասէ. արեղակն իւր ծագէ ի վերայ չարաց եւ բարեաց եւ ամէն անձրեւ ի վերայ արդարոց եւ մեղաւորաց: Այսպէս եւ սոքայ առհասարակ կրեն զպատիժն պատուհասին, քանզի տեղեկանայի բազում աւուրս երգ եւ եկողաց որպիսութենէ կրօնից քրիստոնէից եւ պատուիրանացն Աստուծոյ պահպանութեան. եւ ոչ իմացայ: Իսկ որժամ եկին բազում գերեք արք եւ կանայք եւ խորհի փիլիսոփայք եւ նոքա եկեալ պատմէին թէ կարգ եւ կրօնք քրիստոնէութեան խափանեալ էր. ժամատեղք եւ աղօթք եւ աստուածալաշտութիւն մոռացեալ էր: Եւ ի տեղի սոցա զորացեալ էր ծուլութիւն եւ պղերբութիւն եւ արեցութիւն եւս առաւել իբրամոլութիւն. ահա պատճառն լուեալ ստուգիւ բազում երեւելի եւ հանճարեղ իմաստնոց եկեղեցականաց, որք գերեալք եկին եւ գրեցաք առ ի զգուշացուցանելոյ զհաւատացեալքս: Զի առաջ մեք մոռանամք զԱստուած եւ մոռացեալ լինիմք ի նմանէ: Եւ զայս ապականեալ երկիրն Մոռայու որ առաջի ճառիս յիշեցաք ՌՃԼԹ. թվին թէ բազումք Տաճկաց ելեալք եկին երկիրն Օսմանցոց: Ահա դարձեալ ել հրաման ի խրոխտ թագաւորէն զնալ եւ տիրել երկիրն իւրեանց եւ ապագայն Աստուծոյ է գիտելի եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն: Ի սոյն թվին որ էր ՌՃԿԴ. զարգարեցին փողոցս այլասկիւք վասն Մոռայու համար եւ արարին տոնանմայ գեկտեմբերի ԺԳ. օրն Գ շարտի:

Ճառ: Վասն կոտորելոցն Օսմանցոց եւ անկման վէզիրին եւ սրոց Լ:
Եւ ետ աննելոյ զայն Մոռայու երկիրն եւս քան զեւս չարացաւ վէզիրն ի վերայ քրիստոնէից, զի էր փեսա թագաւորին եւ

յոյժ սիրեցեալ յաջս նորա, քանզի տեսեալ Մոռայու երկիրն եկեղեցեաց արծաթեղէն եւ օսկեղէն զանօթան, զի էր յոյժ բազում եւ իւր իշխանութեան եկեղեցիքն այլ այնպէս կարծելով, եւ սկսեց ձեռն արկել Մոռայու միջի եւ այլ շրջակայ եւ անուանի եկեղեցեաց եւ վանօրէից ասելով թէ. թագաւորական միտի մալ է եկեղեցոյ անօթքն, պարտիք տալ արծաթեղէն զանօթան խաղիչի եւ այսու պատճառաւ քանի մի հոռոմոց անուանի եկեղեցիք քակեց, պատճառելով թէ դուք քրիստայի մէջ ճէպհանէ կու պահէք: Եւ եհան հրաման թէ քրիստոնէից տանն թՓանք կամ այլ պատերազմի զհնան կողոպտել եւ առնուլ թագաւորական խաղիչի, որ եղեւ իսկ եւ այսու պատճառաւ սկսեցին օրօնել քրիստոնէից տանն եւ գրել զինչս եւ զստացուածս արծաթեղէն եւ օսկեղէն, մարգարտեղէն եւ զակունս մեծագինս եւ այլ թէ նաղտ եւ թէ վէճ զամէնն թէ՛ Քաթէր առնուին եւ դարձեալ տիրոջ կու տային: Եւ զի երկարեցից օր մի թագաւորն եւ վէզիրն խորհուրդ են արեր որ իւր երկիրն եղող քրիստոնէայքն ՆէՔրամ հանեն եւ կոտորեն եւ զայս խորհուրդ ի մէջ չէյի իսլամն եւ այլ մեծամեծ եւ անուանի կարգացողք կանչեն եւ նոքա եկեալ ասեն. ով թագաւոր զայս անպատեհ գործ է, զոր դու խորհեալ ես. քանզի սոքա խառաջ կուղար են մէյլամպալը մուսուլմանն ըրայէ անուանին դու լսիս չունիս. թէ զմեզ կու սպանանես ահա պատրաստ եմք ի մեռանիլ. եւ այլ բազում բանիւ հազիւ կարացին ցրուել զխորհուրդ թագաւորին կամ վէզիրին: Իայց ոչ զիջաւ վէզիրն ի չար բարուցն եւ այնպէս իրրեւ զկատարի եւ արեան ծարաւի քրիստոնէից ազգին, ելեալ զնաց պատերազմ ի վերայ Նէմսէի թվին ՌՃԿԵ. բայց դեռ չէր լցեալ զժամանակ պայմանսն զոր ստաջի ճառիս պատմեցաք եւ առաքեաց էլջի Նէմսէ եթէ քեզ հետ հաշտ եմ եւ ունիմք ուխտ եւ դաշինք բայց ինձ ճամբայ տաս որ անցեալ զնամ ի վերայ Վէնէտիկու. զայս հնարս իմացաւ անորէն եւ այսու պատճառաւ կամէր որ քակէր գուխտն. իսկ նոքա պատասխանեալ ասեն. քեզ ճամբայ տալէն երկիրս բովանդակ տալն լաւ է. թէ գաս իմ վերայ ահա պատրաստ եմ ի պատերազմ, բայց դու ուխտագանց կու լինիս:

Իրրեւ լուաւ վէզիրն զբանն Նէմսէի հպարտացաւ ասելով ահա պատրաստ կա-

ցիր, զնալու եմ ի քոյ վերայ եւ այսու պատճառաւ խաղաց զնաց եւ բանակեցաւ ի Վէրէտինի դաշտն անթիւ զօրօք. եւ Վէրէտին զայլէսին մէջի սակաւ արամբք թողեալ Նէմսէն եւ ինքն խափ տուեալ. եւ քանի մի տեղ զարան գործեալ եւ զօրսն բաժանեալ. իրրեւ տեսին Օսմանցիկն նուազութիւնն Նէմսէի թողին զբանակս իւրեանց եւ արարին կորուուչ նախ վէզիրն եւ ապա ԺԲ. անուանի եւ մեծամեծ պարօնք հանդերձ զօրօք իւրեանց ի վերայ բերդի եւ պաշարեալ պատեցան եւ կամէին առնուլ զնա, յանկարծակի ելեալ զարանակալքն Նէմսէի եւ եկեալ չորս դիմաց զպատ արին այնքան ահագին բանակն Օսմանցոց եւ սկսան կոտորել զնոսա անխնայարար. նախ վէզիրն անկաւ եւ ապա պարօնք. իրրեւ տեսին զանկուռն նոցա զօրքն տաճկաց անկաւ ահ եւ դողումն ի վերայ սոցա եւ կամեցան յետս փախձել, բայց ոչ էր տեղիք փախստեան. անդ էր տեսանել զտաղնապն հեթանոսաց, քանզի քաջքն խիզախէին, արիացեալքն զոչէին զանճրամիտքն յիմարէին, եւ վատասիրտքն լըքանէին, սուսերքն փայլէին, եւ սաղաւարտքն շողշողային ի բազմախուռ նիզակացն, որպէս հրացիութիւնք եռային. երկնից ի բայլմանէ պատեհեցին վատելոցն ընդ ճառագայթից արեգականն միացեալ ոստոստային, որ եւ կորկորմունք վահանաւորաց եւ ճայթճայթմունք լարին ի լսելիս մարդկան իւրացուցանէր. եւ աստ էր տեսանել զաղէտ եւ տագնապ մեծի կորստեան սոցա զի որպէս փայթք հարեալք ի փայթահարաց ի մէջ մայրեաց եւ եղեալ գետնի, այսպէս եւ սոքայ հարեալք բազմազար հարուածովք եւ անկեալ ի գետնի դիաթաւալ խաղային ի մէջ ճապաղի արեանց: Ոմանց սկուաբակն երկուս հերձեալ ըղեղազոյս սատակեցան, եւ ոմանց կլարն ներքին ընդ կոկորդեալն ի բաց եղեալ, եւ ոմանց ընդ միջան երկու բաժանեալ հերձաւ եւ շառք գլխահատք կորեան. իսկ ոմանք կիւտաճք լեալք ոմանհատք եւ ձեռնահատք, գիթահատք եւ ականջահատք, անկեալք ի գետնի տըքային եւ հեծային, մինչեւ ի սպառնել շնոցն կսկծալի հեծեմանօք զհողիս իւրեանց արձակէին. իսկ զմնացեալսն բարկեալ ի սայլի յետս դարձուցին եւ էր թիւսային երկերիւր. եւ բերեալ Օսմանցոց երկիրն հասուցին հանդերձ նամէօք եւ էր օրինակ զխոտոյս այս:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ ԼԵՋԱՐԵՆ ՏՈՂՄԻ

ԵՒ ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

Աշխատասիրեց՝ ՅՈՎԱՆՓ ԹՎԻՆՍԵԱՆ (Շարունակութիւն:)

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՃԵՄԱՐԱՆԸ ԻՐ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1848—1865)

I.

1848 թ. մայիս 10ին բարձրագոյն վաւերացման արժանացած ձեմարանի Նոր Կանոնադիրը բաց էր անում ձեմարանի առջեւ այնպիսի լուսաւոր հեռանկարներ, որ իմացատուր Յովակիմեան Լազարեանը Ս. Պետերբուրգից գալիս է Մոսկուա եւ նոյն թուի սեպտեմբեր 20ին կազմակերպում է շքեղ հանդէս ձեմարանում, նպատակ ունենալով հրապարակաւ յայտնելու ձեմարանի եւ հայ հասարակութեան սրտարուի շնորհակալութիւնները Կայսրին, ժողովրդ. Լուսաւորութեան Նախարարութեան եւ ձեմարանի Գլխաւոր Կառավարչապետ իշխան Օրլովին:

Այս հանդէսին ներկայ են եղել պետական զինուորական ու քաղաքացիական ակաւորներ անթիւք ու նաեւ Համալսարանի պրոֆեսորներ ու գիտնականներ:

Ինչո՞ւն էր կայանում Նոր Կանոնադիրէութիւնը, ի՞նչ բարիքներ էր նա բերել ձեմարանին որ այդքան մեծ ուրախութիւն էր պատճառել Լազարեաններին եւ հայ հասարակութեան:

Համապայման մեր ձեռքի տակ եղած աղբիւրները հաղորդագրութեան՝ հետեւեալ էական բարեփոխութիւններն էին կատարուած:

ա. ձեմարանը հոչակուում էր առաջին կարգի, այսինքն՝ բարձրագոյն դպրոց, համահասարկ իրաւունքներով եւ առանձնաշնորհումներով ժողովրդական Լուսաւորութեան Նախարարութեան ենթակայ բոլոր բարձրագոյն դպրոցներին, մասնաւորապէս ձեմարանը հաւասարուում էր այն ժամանակուայ համբաւուող լեկէոններին՝ Դեմիդովսկի, Բեգորովսկի եւ Ռիչելիոյի:

բ. ձեմարանի հինգդասեան դասընթացքը վերածուում էր ութդասեան դասընթացքի: